

ASPECTUL CATEGORIAL AL NON-CONTRADICȚIEI

VICTOR EMANUEL GICA

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru”
al Academiei Române

The Categorical Aspect of Noncontradiction. The content of Aristotle's *Categories* has been typically deemed to have a predominantly ontological import, and the relationship between the logical level and the ontological one has been sometimes overlooked in the analysis of the work. The brief examination of the categories undertaken in the present paper tries to highlight this relationship. Aristotle's considerations regarding the modes of opposition are one of the bridges that connect the two levels. The interpretations proposed by C. Noica and Al. Surdu to Aristotle's *Categories* integrate the two levels from a modern perspective that retains the meanings of the original Aristotelian doctrine.

Keywords: Aristotle, *Categories*, C. Noica, Al. Surdu, substance, logos, reality, modes of opposition, contrariety, contradiction.

NATURA CATEGORIILOR LA ARISTOTEL

Distincția dintre cercetările strict logice și cele pe alte teme nu pare să fi fost riguros respectată în strângerea laolaltă a lucrărilor care alcătuiesc *Organonul*, existând suprapuneri considerabile între conținutul acestora și conținutul altor lucrări, de pildă *Topica* și *Retorica*, cea de-a doua nefiind inclusă în *Organon*. W. Kneale și M. Kneale consideră că, atâta timp cât o bună parte din doctrina *Categoriilor* se pretează mai degrabă la o interpretare metafizică decât logică, includerea acesteia în *Organon* pare să fie greu de înțeles, ceea ce a făcut ca aceasta să fie discutată în aproape toate manualele de logică, având astfel asupra logicii o influență considerabilă. Nelămuririle celor doi comentatori moderni se extind și asupra scopului și conținutului *Categoriilor*, pe care o consideră o lucrare extrem de ambiguă în ambele privințe. Prima dintre aceste neclarități, care i-a stimulat pe comentatori încă din Antichitate, este dacă Aristotel clasifică simbolurile (cuvintele) sau ceea ce simbolizează acestea (lucrurile în sens foarte larg). O a doua ambiguitate ar fi întrebarea dacă Aristotel se ocupă numai de predicate sau de termeni în general¹.

¹ W. Kneale, M. Kneale, *Dezvoltarea logicii*, vol. I, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1974, p. 34.

Cele două întrebări, care nu sunt nici pe departe singurele care s-au pus în legătură cu semnificația doctrinei aristotelice a categoriilor, provin din perspectiva interpretării doctrinei categoriilor prin prisma logicii matematice, paradigmatică pentru lucrarea citată. Chiar lăsând la o parte o astfel de perspectivă, care tinde uneori să traducă concepția generală a logicii lui Aristotel în termenii logicii matematice, controversalele privind înțelesul exact a termenului central al *Categoriilor* persistă și astăzi. Termenul grecesc *κατηγορεῖν* are înțelesul de „a predica”, a atribui un predicat. Astfel, prin *κατηγορία* (în latină *praedicamentum*) sensul termenului aristotelic nu pare a fi chiar atât de ambiguu, acesta având în mod obișnuit înțelesul de predicat.

Problema alcătuirii efective a tratatului, mai precis dacă reprezintă o colecție de piese distincte ale gândirii aristotelice sau simple note de curs, conținând interpretări și adaosuri, este privită de Constantin Noica drept una de nedezlegat și care, de altfel, nici nu ar merita să fie dezlegată, întrucât, chiar dacă la început părțile ei nu erau încheiate, timpul și gândurile comentatorilor le-au sudat. În consecință, filosoful român propune interpretarea *Categoriilor* ca un întreg încheiat². Cu *Categoriile*, spune C. Noica, „avem în față o mare carte a umanității” pe care „trebuie s-o luăm așa cum este”³.

Ca structură, *Categoriile* este alcătuită din trei părți distincte, care au fost numite: *ante-predicamento* (capitolele 1–4), *predicamento* sau categoriile propriu-zise (capitolele 4–10) și *post-predicamento* (capitolele 10–15).

În primul capitol Aristotel vorbește despre *omonime* și *sinonime*, iar pentru C. Noica acest început nu este întâmplător, întrucât omonimele și sinonimele ar pune în joc chiar „marea problemă a rostirii filosofice”. Atâta timp cât categoriile vorbesc, într-adevăr, despre „ce se spune” în general, semnificația discuției despre omonime și sinonime și plasarea ei chiar între primele rânduri ale tratatului indică încercarea lui Aristotel de a arăta *cum se rostesc* gândurile noastre, iar aceasta ar presupune, în primul rând, a arăta *cum se spune un cuvânt despre mai multe lucruri*, adică problema sinonimelor și omonimelor⁴.

După C. Noica, problema omonimelor și sinonimelor trimite implicit către problema ontologică fundamentală a claselor de realitate (de gândire și vorbire). În termenii claselor de realitate, omonimele au solidaritatea de aparență a unei clase obținute fără să fie definită și fără a putea să fie definită unitar. În schimb, acea clasă în care sensul definitiv, și deci conținutul de gândire și realitate, este același peste tot privește solidaritatea de esență și este gândită sinonimic. Realitatea dată are clase, care sunt genuri ale *realităților* (la plural), așadar ea este clasificabilă, ceea ce conduce la semnificația de cunoaștere a omonimelor și sinonimelor. Această semnificație, spune C. Noica, tratatul nu o declară, dar o autorizează.

² *Ibidem*.

³ C. Noica, *Pentru o interpretare a Categoriilor lui Aristotel*, în Aristotel, *Categorii*, Editura Humanitas, București, 1994, p. 61.

⁴ *Ibidem*, pp. 62–63.

Cunoașterea însă înseamnă tocmai *transformarea omonimelor în sinonime*: adică aflarea, în locul claselor cu elemente *aparent* solidare, a unor clase cu elemente solidare *în esență*, la care deci nu numai numele să fie comun, ci și sensul definitoriu, conținutul de gândire și realitate, rațiunea de a fi.⁵

În interpretarea lui C. Noica este vorba despre o trecere a gândirii de la clase doar denumite (omonimele) la clase conceptuale (sinonimele), în care tendința este ca toate realitățile să devină sinonime, ceea ce înseamnă a se găsi în toate lucrurile un același sens definitoriu, care să fie legea lor unică⁶.

Încărcătura de sensuri deslușită în tema omonimelor și sinonimelor este pentru C. Noica un motiv în plus pentru a considera *Categoriile* un tratat de ontologie, ce pune în joc deopotrivă cuvântul, gândul și lucrurile. Prezentarea problemei omonimelor și sinonimelor în deschiderea tratatului este pusă așadar în legătură cu clasele de realitate, gândire și vorbire cu care începe indirect însăși cunoașterea. Paronimele, în schimb, întrucât privesc numai clasele de gândire și vorbire, și în această calitate, ar putea fi obiectul semanticii moderne. După cum se poate observa din considerațiile lui C. Noica, filosoful român nu găsește niciun impediment în semnificația ontologică a doctrinei categoriilor. În alți termeni, D. Ross identifică în capitolele de început ale *Categoriilor* o expunere a circumstanțelor lingvistice cu care ar trebui de fapt să înceapă întreaga logică.

Capitolul al doilea debutează cu distincția dintre rostiri, dintre care „unele se spun pe bază de legătură, altele fără legătură”⁷. În realitate, spune C. Noica, nu putem rosti *fără legătură* cuvintele decât în „chip silnic”, întrucât „prin natura lor ele sunt sortite înlănțuirii și sunt ele însele înlănțuiri, unificări, adică omonime sau sinonime, iar aceasta înseamnă că unifică ceva”⁸. Aceasta înseamnă că despre cuvintele rostite izolat s-ar putea spune că acestea implică o legătură, mai degrabă una de sinonimie decât de omonimie, și ca atare, ele nu sunt de fapt izolate în gândire. În consecință, cuvintele nu ar putea fi spuse *fără legătură* sau, admite C. Noica, sunt spuse *fără legătură*, dar nu sunt lipsite de ea. Cuvintele care pot fi spuse *fără legătură* mai degrabă decât altele reflectă clasa substanțelor, care este o clasă specială a realității, ceea ce va conferi substanțelor un statut special în tabelul categoriilor. Deși sunt spuse izolat, sensul de predicare al categoriilor trimite la legătura proporțională. În acest sens, spune C. Noica, fiind vorba de elementele și principiile, spuse *fără legătură*, ale oricărei legături posibile, faptul că tocmai predicamentele au fost socotite rostiri *fără legătură* nu mai pare deloc straniu, căci, la limita ei de individualizare, substanța este singura cea care exprimă *ceva fără legătură*. C. Noica exclude astfel valabilitatea interpretărilor de tip gramatical sau morfologic ale categoriilor ca rostiri *fără legătură*, considerând că problema

⁵ *Ibidem*, p. 69.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Aristotel, *Categorii*, 2, 1 a, trad. C. Noica, Editura Humanitas, București, 1994, p. 121.

⁸ C. Noica, *op. cit.*, p. 70.

paragrafului în speță și a începutului *Categoriilor* este „nu de a conceptualiza rostirile (de a vedea care sunt părțile de gândire izolate), ci de a sublinia că legăturile, iar în cazul cuvintelor izolate, *trimiterile* la legătură înseamnă totul”⁹. Proba acestor considerații s-ar regăsi în alineatul al doilea din același capitol, care se referă la realități:

Dintre realități, *unele* se spun despre un subiect oarecare, dar nu sunt în niciun subiect, ... altele sunt în subiect, dar nu se spun despre niciun subiect (iar a fi în subiect numesc ceea ce, subzistând în ceva, dar nu ca parte, nu poate totuși să fie în afara celui în care este)...¹⁰

Referirea la *realități* și nu la *rostiri* din acest paragraf indică o solidaritate tripartită, cuvânt – gând – lucru, la nivelul logosului, care face ca legătura cuvintelor să reflecte o ală legătură, iar cheia ce dă logosului posibilitatea să se exercite este universalul. Realitățile universale sunt cele care fac posibilă predicarea, iar aceasta este posibilă în două moduri: *ce se enunță despre subiect*, spune C. Noica, poate atribui subiectului sau ceva *esențial* (în felul sinonimului), sau ceva *accidental* (omonimul). În calitate de predicat esențial, acesta este de aceeași natură cu subiectul, o substanță, în timp ce ca predicat accidental este de altă natură decât substanța, un accident, o realitate care există în altceva. În această interpretare, filosofului român îi apare ca esențială dubla caracteristică, omonimică și sinonimică, a predicării, prin care predicarea, posibilă prin intermediul universalului, este plasată pe primul plan, acesta fiind motivul pentru care Aristotel începe cu substanța universală, adică ceea ce se predică prin excelență și sinonimic¹¹.

Indicarea celor două clase universale de realitate care permit și fac posibilă predicarea conduce, în capitolul al treilea, către predicarea *ideală*, esențială, care este cea *sinonimică* în *gen*. Sinonimia perfectă, în care tot ceea ce se spune despre predicat va fi spus și despre subiect, adică un același conținut de gândire și realitate, nu poate avea loc decât înăuntrul unui gen. În cazul genurilor diferite se instituie o separare a orizonturilor de universalitate ale fiecăruia, în care, cum spune C. Noica, tot ceea ce se afirmă înăuntrul unui orizont este străin de cele ce se afirmă în orizontul altui gen.

Predicarea *ideală* rămâne cea înăuntrul unui gen, cea sinonimică în gen. A spune ceva despre ceva este cu adevărat semnificativ *logic* abia atunci când ridică subiectul a un alt nivel, dar înăuntrul subiectului însuși, adică înăuntrul raționalității și legității sale mai adânci.¹²

⁹ *Ibidem*, p. 74.

¹⁰ *Categorii*, 2, 1 a.

¹¹ C. Noica, *op. cit.*, pp. 75–78.

¹² *Ibidem*, p. 79.

În încheierea interpretării sale la partea de început a *Categoriilor* dedicată *antepredicamentelor*, C. Noica afirmă că o astfel de interpretare trimite către întrebări privind domeniul, exercițiul și actul ideal al logosului, precum și natura actului de cunoaștere spre care logosul deschide. Toate aceste întrebări pun în joc chiar marile probleme ale aristotelismului și ale filosofiei. Absența sensului și semnificației din logica simbolică actuală, de pildă, ar fi un argument în plus că logica ar putea rămâne la omonimie, însă, în măsura în care logica trebuie să servească cunoașterii, va fi, în termenii aristotelici din *Categoriile*, orientată către sinonimie¹³.

În capitolul al patrulea sunt înfățișate cele zece categorii: *substanța, cantitatea, calitatea, relația, locul, momentul, starea, posesia, acțiunea și pasiunea*, care vor apărea, după cum menționează și D. Ross, în aproape fiecare lucrare a lui Aristotel. Fără a zăbovi aici asupra aspectului prezentării doctrinei categoriilor ca una dinainte stabilită și, având un caracter descriptiv, și nici asupra discuțiilor legate de numărul categoriilor, vom reține, alături de interpretarea lui C. Noica, considerațiile lui P. Aubenque, pentru care teoria semnificațiilor ființei poate fi redusă la teoria categoriilor, iar categoriile pot fi definite drept „semnificațiile ființei așa cum se constituie ele în discursul predicativ”¹⁴.

Deși înțelesul obișnuit al termenului *κατηγορία* este de *predicat*, prima categorie, substanța, are ca elemente primare substanțe individuale, care pentru Aristotel sunt întotdeauna subiecte și niciodată predicate propriu-zise. Cu categoriile însă avem de-a face cu o listă a celor mai cuprinzătoare predicate predicabile esențialmente asupra diferitelor entități denominabile, așa cum menționează și D. Ross, care ne spune ce fel de entități sunt acestea în esența lor¹⁵.

Substanța (*οὐσία* sau *τὸ τί ἔστι*), categorie primară și substratul presupus de toate celelalte, are o dublă ipostază: *substanța primă*, care nu se spune despre niciun subiect și nici nu este în niciun subiect, și substanțele *secunde*, respectiv speciile și genurile în care substanțele prime sunt incluse. În ceea ce privește distincția între prim și secund, care este de fapt distincția dintre individual și universal, D. Ross este de părere că aceasta ar fi putut la fel de bine să fie trasată și în cazul celorlalte categorii, însă Aristotel nu face asta în mod explicit. După cum consideră același autor, primatul substanțelor individuale este unul dintre cele mai stabile repere din gândirea lui Aristotel.

În timp ce substanța primă este pentru el cel mai real lucru, substanța secundă, și în special *infima species*, constituie punctul central al logicii sale. Căci logica este studiul gândirii, iar ceea ce conține individualul dincolo și mai presus de natura sa specifică se

¹³ *Ibidem*, p. 80.

¹⁴ P. Aubenque, *Problema ființei la Aristotel*, Editura Teora, București, p. 144.

¹⁵ D. Ross, *Aristotel*, Editura Humanitas, București, 1997, p. 31.

datorează materiei particulare în care este inclus și, astfel, scapă gândirii. În măsura în care pot fi cunoscute, elementele unei *infima species* sunt identice, astfel că doar proprietățile care decurg din natura lor specifică pot fi înțelese de știință.¹⁶

În termenii interpretării lui C. Noica: după ce a fost arătat care este domeniul și care este exercițiul logosului, începe înfățișarea claselor de realitate (gândire și vorbire). Aici substanța-subiect își cere întregirea predicatului tocmai întrucât este subiect de predicatie, iar *categoria* aduce în acest fel, cu sine, atribuirea, predicarea, enunțarea a ceva despre ceva. Cele nouă clase, pe lângă realitatea concepută drept clasa substanțelor, semnifică faptul că logosul nu reflectă o lume strict ordonată dintru început într-un singur gen, ceea ce ar fi o condiție logică *ideală*, „...ca tot ce e particular să fie și universal, respectiv ca tot ce se spune despre un subiect să fie *esențial* acestuia. Ar fi o lume în care tot ce este real este rațional și tot ceea ce este rațional este real, cum voia la limită, Hegel”¹⁷. Logosul în fața căruia ne aflăm în *Categoriilor*, continuă C. Noica, „...*n-a putut* înregistra lumea ca un ansamblu unitar de substanțe individuale, despre care să se predice numai substanțe universale, ci drept un ansamblu de zece realități distincte, care îngăduie predicarea esențială înăuntrul lor și accidentală în afara lor”¹⁸.

Odată cu capitolul cinci, urmează acea parte a *Categoriilor* asupra autenticității căreia nu există dubii. Aristotel prezintă comparativ caracteristicile substanței și ale celorlalte categorii mai importante. În interpretarea lui C. Noica, în prima parte a capitolului, avem de-a face cu o instituire a domeniului substanței ca hotărâtor pentru rest și înăuntrul căruia predicatia esențială este posibilă. Discuția nu va mai fi una logică, ci se va purta într-un plan fenomenologic, în care sunt descrise *diversele* planuri de realitate, prin caracteristicile lor, începând cu caracteristicile substanței însăși¹⁹. Principala trăsătură a substanței în ipostaza de substanță primă este caracterul individual al acesteia, iar în cea de substanță secundă, faptul că este predicabilă neambiguu. Despre substanță, în general, se poate spune că nu este într-un subiect, nu are contrariu și nici grade, însă admite atribute contrare.

Referitor la ceea ce numește „destinul logic” *Categoriilor*, C. Noica consideră că trebuie subliniate două aspecte: în primul rând, predicarea nu se face doar înăuntrul substanței sau despre substanțe, ci în orice plan de realitate, însă după modelul substanței. În acest sens, universul aristotelic al propozițiilor științifice, adică al enunțărilor sinonimice, în esență, nu se reduce la spusele despre substanță. Chiar dacă știința despre substanță rămâne exemplară, demonstrația și cunoașterea sigură, silogistică, consideră C. Noica, vor fi posibile peste tot în sânul realității.

¹⁶ *Ibidem*, p. 32.

¹⁷ C. Noica, *op. cit.*, p. 82.

¹⁸ *Ibidem*, p. 83.

¹⁹ *Ibidem*, p. 100.

În al doilea rând, ar trebui menționat că, la prima vedere, clasa substanțelor *exprimă* mai bine ca oricare alta ființa și natura lucrurilor, însă nu o *explică*, iar aceasta este, după C. Noica, o problemă pe care orice interpretare a categoriilor ar trebui s-o pună în lumină, fiind nu numai o problemă de ontologie, ci una izvorâtă, într-un fel, din planul logic pur, care însă nu revine la logic sau la gnoseologic, în sensul că acea clasă al cărei grad de realitate este mai mare ar avea parte de o predicăție esențială sinonimică sporită²⁰. Expunerea celor cinci caractere proprii ale substanței – a nu fi într-un subiect, a nu avea ceva contrar, a fi susceptibilă de gradații, a fi aptă de a primi contrarii, fără ca ea însăși să fie contrară niciuneia –, dintre care nu toate vor fi specifice, reprezintă momentul trecerii la ceea ce C. Noica numește fenomenologia realităților, „căci în măsura în care realitățile ni se descriu sunt împlântate în întrebările fundamentale posibile, ele se exprimă deopotrivă ca realități și ca demersuri logice”²¹.

În ceea ce privește celelalte categorii, acestea sunt tratate în funcție de prezența sau lipsa acestor trăsături, ultima caracteristică, aceea de a admite atribute contrare, fiind considerată adevărată în cadrul tuturor substanțelor și doar pentru acestea.

Substanța, cantitatea, calitatea și relația sunt tratate mai amănunțit. Celelalte categorii sunt expuse mai sumar, într-un singur capitol (capitolul 9). După părerea lui M. Florian, faptul că ordinea inițială a categoriilor din capitolul 4 nu este respectată în cursul expunerii acestora, *relația* fiind tratată între *cantitate* și *calitate*, denotă o concepție încă neprecisă referitoare la structura și importanța noțiunii de relație²².

Ultimele capitole (10–15) sunt dedicate cercetării așa-numitelor *postprae-dicamenta*, care ar fi, se pare, un adaos la scrierea aristotelică. Aceste categorii care vin după categorii și, așa cum menționează A. Dumitriu, au aplicație în toate predicățiile, sunt: 1) *opus* (lat. *opositum*); 2) *simultan* (*simul*); 3) *anterior* (*prius*); 4) *mișcarea* (*motus*); 5) *posesiunea* (*habere*)²³. În interpretarea lui C. Noica, temele discutate în aceste ultimele capitole nu sunt dispartate, ele reieșind „în mod firesc din descrierea categoriilor”.

Dacă natura categoriilor reflectă pe cea a realităților, unde apare o lume a devenirii, cu substanța în principal, și o lume a devenitului, cu celelalte categorii, *atunci modalitățile generale* ale devenirii și devenitului sunt ele însele de ordinul categoriilor.²⁴

În traducerea și interpretarea lui C. Noica, aceste modalități, nefiind categorii propriu-zise, sunt totuși concepte generale sau, cum le califică filosoful român, „unelte conceptuale în edificarea categoriilor”. Plasarea modalității *opozității* pe primul

²⁰ *Ibidem*, p. 104.

²¹ *Ibidem*, p. 105.

²² M. Florian, *Introducere la Despre Interpretare*, în Aristotel, *Organon I*, Editura Academiei R.P.R., București, 1957, p. 45.

²³ A. Dumitriu, *Istoria logicii*, vol. I, Editura Tehnică, București, 1993, p. 197.

²⁴ C. Noica, *op. cit.*, p. 126.

loc în listă pare oarecum firească, spune C. Noica, atâta timp cât ea a fost pusă în discuție în cadrul *propriului* fiecărei categorii, atunci când Aristotel se întreba dacă nu este caracteristic categoriei respective să aibă sau nu contrarii.

În cazul substanțelor, de exemplu, spune Aristotel în primă instanță, acestora le revine și „faptul că nimic nu le este contrar”²⁵. *Faptul că nimic nu este opus substanței* este una dintre caracteristicile acesteia. Potrivit lui Porfir, „un asemenea lucru se vede prin inducție. Căci nici lui Socrate nu-i revine vreun contrar, nici pietrei, nici bouului sau vreunei alte substanțe”. Însă acest caracter, continuă comentatorul antic, nu revine substanței în așa fel încât să-i fie propriu²⁶.

Dar în cea mai mare măsură caracter propriu al substanței pare a fi faptul că aceeași și una la număr fiind, ea admite contrarii, pe când, cu privire la altele, în speță la toate câte nu sunt substanțe, nu s-ar putea învedera nici unul care, unu fiind la număr, să poată primi contrarii. [...] În schimb, substanța, una și aceeași fiind la număr, este cu adevărat primitoare de contrarii.²⁷

După Ammonius, faptul că nimic nu le este contrar, adică cea de-a patra caracteristică a substanțelor, este contestată de către Aristotel ca fiind similară celorlalte. Nici mărimii nu-i este nimic contrar, căci: „Dacă ai spune că trei este contrar lui zece, atunci ai în minte marele și micul, iar acestea nu sunt contrarii, ci relative, cărora de asemenea nimic nu le este contrar”, și „nici față de om sau viețuitor”. Lucrurile stau la fel și în cazul „multului care ar fi contrarul puținului”, respectiv al categoriei *cantității*, căci, în realitate, nici acestea nu sunt cu adevărat contrarii, însă Aristotel ar face totuși o concesie, atunci când, admițând contrarietatea lor, spune că încă n-ar rezulta nicio absurditate pentru tema în discuție.

Este de ajuns ca un singur exemplu să infirme în cazul universalului. Dacă deci măsurii de doi coți nu-i e nimic contrar, este evident că nu-i revine doar substanței faptul de a nu avea nimic contrar.²⁸

Ceea ce este valabil în cazul substanțelor – „că ele trec unul în altul” – nu este valabil și în cazul vorbirii și părerii, precizează Ammonius, întrucât „falsul nu se transformă în adevăr, nici adevărul în fals, ci adevărul și falsitatea se nasc prin mișcarea și transformarea lucrului însuși. Nu din vorbire sau din părere rezultă adevăr sau falsitate”, astfel că substanța este în alt fel primitoare de contrarii decât sunt părerea și vorbirea, căci „cele ce nu au o bază stabilă” nu pot primi contrarii în general²⁹.

²⁵ *Categorii*, 5, 3b.

²⁶ Porfir, Dexip, Ammonius, *Comentarii la Categoriile lui Aristotel*, Editura Academiei R.S.R., București, 1968, p. 93.

²⁷ *Categorii*, loc. cit.

²⁸ Porfir, Dexip, Ammonius, *op. cit.*, pp. 264–265.

²⁹ *Ibidem*, p. 267–268.

La rândul său, Dexip precizează că substanțele ca întreguri nu au contrarietate față de ele însele, ele subzistând laolaltă în cadrul aceluiasi substrat material, iar opoziția unor nedeterminate față de ceva determinat este imposibilă, căci „un contrar este cu necesitate de definit drept contrar unuia determinat”.

În cazul categoriei *cantității* (sau *mărimii* în traducerea lui C. Noica), despre se care vorbește în capitolul 6, ea nu are contrar. „În cazul mărimilor determinate, într-adevăr, continuă Aristotel, este limpede că nimic nu le este contrar, ...doar n-ar spune cineva că multul nu este contrar puținului sau marele micului”³⁰. Pe acestea din urmă, Aristotel le plasează printre *relative*, fiecare dintre ele presupunând raportarea la altceva și nu la ele însele. Ipostaza în care unul și același lucru este, în același timp, și mai mare ca altul și mai mic față de un al treilea nu semnifică admiterea simultană a contrariilor și, prin aceasta, nici faptul că respectivele lucruri și-ar fi lor însele contrarii. Chiar dacă *marele* și *micul* sau *multul* și *puținul* ar fi considerate *mărimi* și nu ca făcând parte dintre *relative*, nu s-ar ajunge la contrarietate, căci spune Aristotel, „dacă marele este contrar micului, iar un același lucru este simultan mare și mic, atunci același lucru își este contrar sieși”, ceea ce este cu neputință. În plus, mărimea (cantitatea) nu admite pe mai mult sau mai puțin. Propriul mărimii prin excelență este să se enunțe despre ea egalul și inegalul³¹.

Comentând acest paragraf, Porfir precizează că, de vreme ce propriul trebuie să revină total și exclusiv cuiva, afirmația lui Aristotel că „revine mărimii să nu aibă contrar” trebuie probată arătând că niciuna dintre mărimile numite principale nu are opus. Argumentul său în acest sens indică plasarea opușilor sub același gen, astfel că „incorporalul” nu este opus „corporalului”, căci lor nu le revine niciun gen comun din perspectiva cantității și, în plus, spune Porfir, „cele opuse se enunță în chip pozitiv, ca dulce și amar, pe când incorporalul este numit prin privațiune”³².

În capitolul 7 se vorbește despre *relație (relative)*, respectiv „toate câte, ele însele ca atare se spun a ține de altele sau se raportează oricum față de un altul”. Aristotel admite că, pe de o parte, există contrarietate în sânul acestora, însă nu tuturor relativelor le revine contrariul. Pe de altă parte, „toate relativele se rostesc față de conversele lor, cum de pildă, sclav este spus sclav al stăpânului și stăpânul stăpân al sclavului...”, însă, această convertire a rostirii nu are loc decât dacă redarea ei este efectuată în chip legitim față de lucrul rostit³³.

În legătură cu contrarietatea dezvăluită în cazul relativelor, mai precis dacă relativelor le este propriu să aibă sau să nu aibă contrar, explicația lui Porfir indică faptul că și virtutea și viciul, care sunt contrare, țin amândouă de posesiunea unui caracter, fiind prin aceasta relative. Că Aristotel numește mai departe virtutea și viciul calități, nu pare nefiresc, atâta timp cât nimic nu interzice ca un același lucru să se raporteze la mai multe categorii. De altfel, completează Porfir, fără o altă

³⁰ *Categorii*, 6, 5a.

³¹ *Ibidem*.

³² Porfir, Dexip, Ammonius, *op. cit.*, pp. 104–105.

³³ *Categorii* 7, 7b.

categorie nu este de îngăduit vreun relativ în sine, iar relativului nu-i este propriu faptul de a primi contrarietatea, fiindcă aceasta nu-i revine nici total și nici exclusiv³⁴.

Categoria *calității (felul de a fi)*, cercetată în capitolul 8, se referă la „ceea ce face ca lucrurile să fie socotite de un anumit fel”, ea fiind dintre cele rostite în mai multe feluri. Potrivit calităților, lucrurile de un anumit fel se socotesc a fi cele denumite paronimic de la calitățile menționate sau oricum alt fel pe baza lor³⁵. În *felul de a fi (calitate)* există și contrarietate. Prezența contrarietății este exemplificată de către Aristotel prin perechile de termeni „justiție”–„injustiție”, „alb”–„negru”, cu mențiunea că „dacă unul dintre contrarii este un fel de a fi, atunci și celălalt va fi un fel de a fi”. În cazul termenilor „justiție”–„injustiție”, raportul este din punct de vedere logic, al raporturilor de opoziție a termenilor, unul de contradicție, în timp ce, de exemplu, termenii „alb” și „negru” se află în raport de contrarietate față de „culoare”. În plus, Aristotel, în exemplul său, menționează alte culori cum sunt „roșu” sau „galben” sau „culori de acest soi” ca fiind calități cărora nimic nu le este contrar, ceea ce pare nefiresc în cadrul raporturilor de opoziție dintre termeni, în care aceștia din urmă se află la rândul lor din punct de vedere logic în raport de contrarietate cu „alb” și „negru”. Aceasta ne face să credem că în acest context admiterea de contrarii nu vizează strict raporturile dintre termeni așa cum sunt ele constituite în cadrul logicii, ci mai degrabă este vizat aspectul ontologic al opoziției.

Ca și în cazul relativelor, categoriei calității nu îi revine contrarietatea în mod exclusiv. Întrebându-se de ce în formularea sa Aristotel folosește condiționalul *dacă* și nu expresia *de vreme ce* atunci când spune „dacă justiția este contrară injustiției”, Porfir spune că motivul este existența unor păreri care nu ar fi socotit justiția ca opus al injustiției, descriind caracterul contrar ca o realitate lipsită de nume, iar justiția în acest caz este considerată ca o privațiune și nu ca posesiune unui caracter. Porfir reia aici argumentarea lui Aristotel care consideră că posesiunea trebuie să fie clasificată afirmativ în timp ce privațiunile sunt negative.

Contrarietatea este admisă și în cazul categoriilor *acțiunii și pasiunii (întrâuririi)*, în traducerea lui C. Noica), asupra cărora nu stăruie foarte mult, menționând doar că și acestea admit grade. Celelalte categorii sunt tratate sumar în finalul capitolului 9, Aristotel precizând că despre *poziție* s-a discutat în cadrul relativelor iar despre celelalte, momentul, locul, iar în ceea ce privește posesiunea, „prin faptul că sunt lămurite, nu se spune nimic dincolo de cele de la început”³⁶.

OPOZIȚIE CONTRARĂ ȘI OPOZIȚIE CONTRADICTORIE LA NIVEL CATEGORIAL

Regăsirea opoziției într-o formă sau alta în cadrul cercetării întreprinse asupra fiecărei categorii prin prisma contrariilor pune în chip firesc problema naturii

³⁴ Porfir, Dexip, Ammonius, *op. cit.*, p. 114.

³⁵ *Categorii*, 8, 10b.

³⁶ *Ibidem*, 9, 11b.

acesteia: „Prin urmare, cu privire la genurile propuse, ne ajung cele înfățișate, acum trebuie vorbit despre opuși, anume în câte feluri se face de obicei confruntarea lor”³⁷. În capitolul 10 din *Categorii* sunt clasificate modalitățile opoziției care, în traducerea lui M. Florian, sunt: 1) *relativii* (jumătate–dublu); 2) *opoziția contrarie* (bine–rău); 3) *opoziția privativă* (privație–posesie); 4) *opoziția contradictorie* sau *opoziția afirmației și negației*.

Cele patru modalități ale opoziției sunt împărțite, observă Ammonius, într-o clasificare cu două niveluri, pe care opusele pot sta față în față: acela al *rostirii*, ca afirmația și negația, respectiv al *lucrurilor*, unde sunt considerate sau într-un raport sau în sine. Cele pe bază de raport se spun a fi opuse ca relativele, iar cele ce se opun în sine se împart, la rândul lor, în cele care se transformă, care se opun drept contrarii, respectiv cele care nu se transformă, care se opun pe bază de privațiune și posesiune³⁸.

Dintr-o perspectivă logică, M. Florian consideră că primele trei modalități se aplică noțiunilor, în timp ce ultima se aplică judecății, remarcând însă faptul că Aristotel nu se pronunță destul de clar în privința celei de-a treia clase de opuși, mai precis *opoziția privativă*. În ceea ce privește contradicția, care este în mod originar parte a raportului opoziției între propoziții, aceasta este aplicată deseori de către Aristotel și termenilor, fie subiectului – *om*, *non-om* –, fie predicatului – *este drept*, *este non-drept*³⁹.

Pentru C. Noica, a cărui traducere a celor patru modalități ale opoziției urmează, după cum am precizat, linia interpretării sale originale, cele patru modalități ale opoziției sunt interpretate astfel: 1) opoziția, atât în cadrul devenirii, cât și în cadrul devenitului; 2) anteriorul, numai la devenire; 3) simultanul, numai la devenit; 4) mișcarea, principiul intim al devenirii însăși.

Primul tip de opoziție este cel al relativelor, despre care Aristotel spune că: „...toate câte se opun ca relative se socotesc, ele ca atare, drept ținând de opusele lor sau raportându-se oricum la altele”⁴⁰. Ammonius este de părere că, în clasificarea modalităților opoziției, Aristotel pornește de la cele care comportă o opoziție mai slabă. Relativele „...par, aproape, a nici nu se combate, prin firea lor unele pe altele...”, spune Ammonius, „...ele se și aduc reciproc, iar unul existând, există întru totul și celălalt, și dimpotrivă, unul nefiind, nu va fi nici celălalt”⁴¹.

Ființa relativelor, consideră la rândul său C. Noica, constă în relația lor stabilă, în timp ce al doilea tip, cel al contrariilor, ar ține de lumea devenirii. În termenii lui Aristotel:

³⁷ *Ibidem*, 10, 11b.

³⁸ Porfir, Dexip, Ammonius, *op. cit.*, p. 303.

³⁹ M. Florian, *op. cit.*, pp. 46–46.

⁴⁰ *Categorii*, 10, 11b.

⁴¹ Porfir, Dexip, Ammonius, *loc. cit.*

...cele ce se spun despre contrarii, ele ca atare, nu se rostesc la fel în chip reciproc, dar firește că se numesc contrarii între ele: într-adevăr, nici binele nu e spus ca ținând de rău, ci doar contrar... Iar la contrarii, câte sunt de așa natură încât, acolo unde se ivesc ele în chip firesc sau în lucrurile despre care se enunță ele, este necesar ca unul din ele să existe, la aceste contrarii nu este nimic intermediar. La cele însă la care nu este necesar ca unul să existe, se găsește pe deplin un intermediar.⁴²

Acest intermediar nu are în unele cazuri nume sau uneori redarea sa printr-un nume este anevoioasă, ceea ce face ca el să fie determinat prin negația fiecăruia dintre extreme, ca de exemplu: „nici-bun-nici-rău” sau „nici-just-nici-injust”.

Privațiunea și caracterul posedat, al treilea tip de opoziție, „se rostesc cu privire la același lucru” spune Aristotel, „...în general vorbind cel la care se ivește în chip firesc caracterul respectiv este cel cu privire la care se spun ambele”⁴³. Despre relația dintre privațiune și caracterul posedat se poate vorbi într-un dublu sens. Pe de o parte, „spunem despre oricare dintre cele primitoare de caracter că este privat, când caracterul nu există de fel în cel unde era firesc să existe și nici când era firesc să fie posedat”, iar pe de altă parte, „a fi privat și a avea un caracter nu înseamnă același lucru cu privațiune și posesiune de caracter”. Ammonius consideră întru totul întemeiată afirmația lui Aristotel, potrivit căruia, dacă intenționăm să spunem de ce anume este lipsit ceva, trebuie să ținem seama de trei lucruri. În primul, de caracterul însuși despre care spunem că este primitor. Este vorba aici de subiectul sub raportul celor de care, în general, nu este receptiv, privațiunea spunându-se numai prin raport la posesiunea existentă. În al doilea rând, trebuie ținut cont de locul în care se spune că se ivește firesc și, în fine, de momentul în care trebuie să figureze caracterul⁴⁴.

În terminologia actuală a logicii, în opoziția pe bază de privațiune și caracter posedat, s-ar putea regăsi caracteristicile definiției ale termenilor pozitivi și negativi. Tipul de opoziție între faptul de *a fi privat* și de *a posedea* un caracter este asemănător cu opoziția dintre privațiunea și posesiunea de caracter, ceea ce ar indica opoziția și din dubla ipostază a definirii termenilor, respectiv prin intensiunea și extensiunea acestora. În același timp însă, deși pare a indica o corespondență între cele două planuri, cel logic și cel ontologic, cercetarea nu părăsește planul ontologic. Același tip de opoziție se regăsește și în cazul afirmației și negației, unde „nici ceea ce stă sub afirmație și negație nu este însăși afirmație și negație: căci afirmația este o rostire afirmativă, negația una negativă, pe când nimic din cele care stau sub afirmație și negație nu este o rostire. Totuși se spune că și acestea se opun între ele, întocmai ca afirmația și negația; căci și în ce le privește tipul de opoziție este același”⁴⁵. Acest tip de opoziție este însă unul diferit atât de cel al relativelor,

⁴² *Categorii*, 10, 12a.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Porfir, Dexip, Ammonius, pp. 303–304.

⁴⁵ *Categorii*, 10, 12b.

cât și de cel al opoziției contrariilor. Cu ocazia prezentării diferențelor dintre tipurile de opoziție, Aristotel introduce o clasificare a contrariilor în care unele sunt *fără mijlocire* („cu soț” – „fără soț”), iar altele *cu mijlocire* („alb” – „negru”). Cele mijlocite se împart la rândul lor în: unele de așa fel încât unul din ele este prezent în subiect cu necesitate, iar altele în care prezența în subiect nu este una necesară („alb” – „negru”)⁴⁶.

În același sens, C. Noica consideră că acest al treilea tip de opoziție poate fi privit ca o împărțire între lumea devenirii și cea a devenitului. Semnificația acestora ar fi justificabilă chiar prin spusele lui Aristotel: „pe deasupra, în cazul contrariilor este posibil ca, subzistând primitorul, să aibă loc o trecere de la un contrar la altul”, adăugând că „în schimb, în cazul privațiunii și al posesiunii de caracter este cu neputință... Căci, dacă de la posesiune de caracter la privațiune se produce o transformare, de la privațiune la caracter e cu neputință”⁴⁷. Prin dublul sens fragmentele respective indică împărțirea, în care „într-o jumătate este devenire în rest [este] devenit”, ceea ce lămurește și traducerea specială pe care C. Noica o dă acestei modalități.

Odată cu cel de-al patrulea tip de opoziție, cel al contradicției, respectiv al afirmației și negației, avem de-a face cu o trecere din planul ontologic în cel logic, deși filosoful român pare să găsească și aici un sens ontologic, în faptul că, în ultimă instanță, devenirea și devenitul ele însele nu pot fi în același timp. Cu toate acestea, modalitatea opoziției contradictorii este diferită în mod evident de toate celelalte trei întrucât, numai în acest caz, este necesar ca întotdeauna unul dintre ele să fie adevărat, iar celălalt fals. Aristotel analizează fiecare dintre primele trei modalități ale opoziției comparativ cu modalitatea opoziției.

Opoziția contradictorie este singura din cele patru modalități care se aplică tuturor lucrurilor. Niciuna din primele trei tipuri de opoziție nu are ca trăsătură proprie ca întotdeauna să fie adevărată ori falsă, aceasta revenind numai celor ce se opun contradictoriu, ca afirmația și negația⁴⁸. Relativele, contrariile și cele pe bază de privațiune și posesiune se spun, toate trei, fără legătură, iar acestea nu indică nici adevăr, nici falsitate, astfel că ele sunt diferite de cele spuse pe bază de afirmație și negație. Ammonius este de părere că, deși, mai ales în cazul contrariilor, pentru cele spuse cu legătură, una pare să fie adevărată și cealaltă falsă, de fapt, Aristotel soluționează chestiunea prin obiecție și replică la obiecție, în sensul că, mai întâi, adevărul și falsitatea nu se distribuie total. În acest caz, dacă se spune „Socrate e sănătos” – „Socrate e bolnav” și Socrate nu există, ambele enunțuri sunt false. Dacă însă Socrate există, atunci are loc o disociație care se face după afirmație și negație, acesta fiind felul în care afirmarea și negarea pe bază de contradicție se opun în cadrul vorbirii⁴⁹.

⁴⁶ Porfir, Dexip, Ammonius, *op. cit.*, p. 305.

⁴⁷ *Categorii*, 10, 13a.

⁴⁸ *Ibidem*, 10, 13b.

⁴⁹ Porfir, Dexip, Ammonius, *op. cit.*, p. 309.

Capitolul 11 al *Categoriilor* este dedicat cazului particular al contrarietății, despre care Aristotel face câteva precizări. Analizând contrarietatea în care se găsesc bine și răul, constată că, în timp ce „răul este cu necesitate contrar binelui”, „răului uneori îi este contrar binele, alteori însă răul [însuși]: într-adevăr răul care ține de lipsă îi este contrar excesul, un rău fiind și el; dar dimpotrivă mijlocia le este contrară amândurora, ea fiind un bine”⁵⁰. Aici, spune Ammonius, încercând să arate în câte feluri se vorbește despre contrarii, acestea sunt studiate ca lucruri și nu drept contrarii.

Această explicație a lui Aristotel, destul de complicată la o primă lectură, este comentată de C. Noica din aceeași perspectivă a procesului devenirii. Amploarea procesului devenirii face posibil ca, în cazul contrariilor, care nu au întotdeauna nume și determinare stabilă, să se întâmple în cele din urmă să apară sub același nume o contrarietate. Complexitatea subtilă ce ține de devenirea lumii opoziției contrare este cea care, alături de opozițiile statice și determinate ale relativelor și privațiunii, instituie și face posibile opoziții dinamice, ce se diversifică până la paradox, astfel încât răul poate apărea ca fiind contrar răului.

În cazul contrariilor, existența unuia nu impune existența celuilalt: „...într-adevăr, fiind real faptul că Socrate este sănătos, nu ar putea fi real faptul că Socrate este bolnav”. Este vorba aici despre modul în care contrariile se suprimă unul pe altul „și niciodată, dacă unu este, celălalt nu poate subzista în același timp și în același loc”.

Pe de altă parte, atâta timp cât „ele se ivesc în chip firesc prin raportare la ceva identic, sau ca specie sau ca gen”, contrariile trebuie privite oarecum și din perspectiva a ceea ce numim astăzi univers de discurs, fiind necesar „că toate contrariile să fie sau în același gen, sau în genuri contrarii, ori să fie ele însele genuri”⁵¹. S-ar părea, deci, că nu toate contrariile sunt în același gen, însă Ammonius spune că și aceste genuri contrarii ele însele presupun un gen comun⁵².

Precizările din cea de-a doua parte a capitolului sunt interpretate de C. Noica în cadrul aceluiasi dinamism complex al contrariilor, în care „fiecare termen contrar își are viața proprie, alungă pe celălalt și, dacă uneori există în același gen cu opusul său, alteori apare într-un gen contrar, ba chiar poate sfârși prin a crea el însuși un gen”⁵³. Toate acestea îl fac pe filosoful român să conchidă că, de fapt, Aristotel nu descrie o lume sistematică, ci pe cea reală, a vorbirii, gândirii și lucrurilor, dovedind mai degrabă că nu construiește, ci descrie pur și simplu.

La rândul său, analizând sensurile clasice ale formei logice „noțiune”, Al. Surdu identifică trei aspecte ale acesteia: (1) noțiunea ca determinație mentală (νόημα),

⁵⁰ *Categorii*, 11, 14a.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Porfir, Dexip, Ammonius, *op. cit.*, p. 311.

⁵³ C. Noica, *op. cit.*, p. 130.

(2) noțiunea ca formă desăvârșită (λόγος) și (3) noțiunea ca definiție (ὄρισμός), propunând ca instrument al cercetării acea formă care alcătuiește unitatea acestor trei aspecte. În prima accepțiune, noțiunea este o determinație a minții, un gând ce subzistă în minte, însă, consideră Al. Surdu, Aristotel creează posibilitatea studierii noțiunii independent de actele psihice care o produc sau care însoțesc producerea ei. În acest sens, distingând în cadrul gândirii în potență, νόησις (care corespunde aprehensiunii) de διάνοια (care corespunde gândirii discursive), Aristotel fundamentează posibilitatea teoriei noțiunii ca *formă independentă a gândirii*.

În calitate de gând sau determinație mentală în potență, noțiunea face parte dintre gândurile indivizibile (τῶν ἀδιαιρέτων) care subzistă în sine și pentru sine, dar care pot da naștere prin combinație (σύνθεσις τῶν νοημάτων) unei unități (ἐν) a gândirii, *id est* unei alte forme, care este judecata. Dar această accepție nu epuizează noțiunea, ci constituie *numai* posibilitatea studiului ei propriu-zis, *posibilitatea* desăvârșirii sale ca *entelechie* (ἐντελέχεια), ca formă (εἶδος), ca noțiune propriu-zisă (λόγος)⁵⁴.

În cea de-a doua accepțiune, Al. Surdu consideră că noțiunea este o formă logică *subiectiv-rațională*, caracterul subiectiv fiind determinat de imposibilitatea existenței noțiunii independent de subiectul care gândește, conferindu-i astfel posibilitatea, în timp ce caracterul rațional conferă noțiunii generalitatea. Aceste prime două accepțiuni garantează subsistența subiectiv rațională a noțiunilor în funcție de gândire și de realitatea gândită.

Spre deosebire de primele două accepțiuni, notează Al. Surdu, noțiunea însăși poate fi concepută ca obiect al gândirii. În accepțiunea noțiunii ca principiul formal, este vorba de noțiunea ca formă desăvârșită, în care gândirea poate nu numai să gândească altceva, ci poate să se gândească pe sine, și anume în două moduri: noțiunea ca element al unei alte forme a gândirii (judecata) sau „*noțiunile însele devin elemente ale noțiunii...*”. Noțiunile ca elemente ale judecății sunt cauza sau principiul material al judecății, pe când judecata, ca unitate sintetică a acestor elemente este propria sa cauză (αἴτιον) sau principiul (ἡ ἀρχή) ei formal⁵⁵.

Numai în cazul în care noțiunile, ca forme logice ale gândirii, pot fi gândite prin forma logică noțiune, deci numai când noțiunile pot alcătui materia noțiunii, numai atunci noțiunea însăși poate deveni cauza și principiul formal al noțiunilor. Numai în această situație noțiunea se poate justifica pe sine prin propriile sale principii și poate fi considerată ca formă logică independentă.⁵⁶

În problema universalului la Aristotel, tratată de Al. Surdu dintr-o perspectivă simbolică a interpretării *Categoriilor*, se poate concluziona că, îmbrățișând cele trei

⁵⁴ Al. Surdu, *Trei sensuri ale formei logice „noțiune”*, în *Teoria formelor logico-clasice*, Editura Tehnică, București, 2008, p. 8.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 10.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 11.

domenii care epuizează realitatea, soluția aristotelică, prin *universale post rem*, este o soluție *logico-filosofică*. Abstractul nu poate exista înaintea conceptului din care a fost abstras, iar soluția lui Aristotel nu poate fi concepută și nici realizată decât din perspectiva unui punct de vedere general filosofic. În privința raportului logico-istoric, această soluție aparține unei anumite perioade din dezvoltarea gândirii filosofice, fiind, în același timp, ca soluție logică, o sinteză originară a răspunsurilor posibile la întrebarea cheie a problemei universalului⁵⁷.

Atât în interpretarea lui C. Noica, cât în cea pe care Al. Surdu o propune la *Categoriile* lui Aristotel, cele două planuri, logic și ontologic, sunt surprinse în relația lor. Perspectiva modernă a celor două interpretări integrează această relație fără a pierde din vedere sensurile concepției aristotelice originare.

⁵⁷ Al. Surdu, *Categoriile lui Aristotel și problema universalului*, în *Teoria formelor logico-clasice*, Editura Tehnică, București, 2008, pp. 123–124.